

УДК 316.257:316.653:316.42

М. М. Булатевич

НАПРЯМИ РОЗРОБКИ ПИТАНЬ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ГЛОБАЛЬНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Стаття пов'язана з актуальними для європейської критичної теорії дослідженнями глобальної громадської думки. У статті дано визначення поняттям легітимності та ефективності громадської думки взагалі і сформульовано питання легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Виокремлено три напрями розробки зазначених питань в межах європейської критичної теорії і в загальних рисах охарактеризовано особливості кожного напрямку.

Ключові слова: глобальна громадська думка, легітимність та ефективність глобальної громадської думки, світова соціальна спільнота, глобальна публічна сфера, наднаціональне державне утворення.

Наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ сторіччя в межах європейської критичної теорії зростає зацікавленість темою глобального громадянського суспільства. Вона обумовлена розробкою «проекту модерну», розпочатого Юргеном Габермасом, в рамках соціального простору, що виходить за межі національних суспільств. Наявність глобального громадянського суспільства є необхідною умовою реалізації цього «проекту». Серед досліджень глобального громадянського суспільства окреме місце посідають ті, що мають на меті осмислення та концептуалізацію феномену глобальної громадської думки.

Науковий інтерес представники європейської критичної теорії зосереджують, зокрема, на питаннях легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Для них ці дві її ознаки виступають своєрідними індикаторами того, чи здатне глобальне громадянське суспільство виконувати свою «критичну» функцію в рамках «проекту модерну». Більше того, легітимність та ефективність глобальної громадської думки розглядаються як індикатори, що показують, чи глобальне громадянське суспільство реально існує, чи воно, як висловився Володимир Степаненко, є всього лише декоративним атрибутом та свого роду клапаном для «випуску пари» невдоволення в системі глобального правління [Глобалізація, 2011, с. 168].

У статті запропоновано систематизацію розробок питань легітимності та ефективності глобальної громадської думки представниками європейської критичної теорії. Виокремлено три напрями таких розробок. Їх умовно позначено термінами «еклектичний», «космополітичний» та «конструктивістський». Перший напрям започаткований Ненсі Фрейзер, другий – Ульріхом Беком і третій – Юргеном Габермасом. Метою статті є в загальних рисах охарактеризувати кожен напрям. Запропонована систематизація не претендує на вичерпність і є одним з можливих варіантів впорядкування наявних в межах європейської критичної теорії досліджень глобальної громадської думки.

Громадянське суспільство в найбільш загальному сенсі можна визначити як комунікативну сферу, що протистоїть державі та господарству. В її межах здійснюється обговорення, а іншими словами – реалізуються комунікативні практики або практики спілкування стосовно – актуальних проблем і досягається взаємопорозуміння щодо їх інтерпретацій. Критерієм, у відповідності з яким відбувається обговорення, є загальносуспільне благо. Реалізація практик спілкування в сфері громадянського суспільства базується на двох взаємопов'язаних елементах: соціальній спільноті вільних і рівних учасників комунікації та публічній сфері.

Члени соціальної спільноти виступають суб'єктом комунікації, тобто тими, хто здійснює комунікативні практики; публічна сфера – простором, дереалізуються ці практики. Публічну сферу не слід розглядати як організацію або інститут. Вона є комунікативна мережа, в якій інституціоналізуються дискурси і відбувається циркуляція інформації та точок зору. Вона є «місцем», де виявляються та ідентифікуються актуальні для спільноти питання, здійснюється їх тематизація та обговорення і запропонуються можливі способи їх вирішення. Мережі публічної сфери розширюються засобами мас медіа, що уможлиблює спілкування вздовж великих географічних відстаней і поєднує в контексті одного дискурсу територіально розпорознених співрозмовників [Habermas, 1998, p. 359-360].

Реалізація комунікативних практик в межах публічної сфери ґрунтується на декількох базових формальних правилах. Юрген Габермас визначає чотири такі правила: ніхто з тих, хто бажає зробити релевантний внесок в дискусію, не може бути виключений з числа учасників; усім надаються рівні шанси висловлення своїх думок; думки учасників не повинні розходитися з їх словами; комунікація має бути вільною від внутрішнього і зовнішнього примусу так, щоб прийняття тієї чи іншої позиції мотивувалося

виключно силою кращого аргументу. Порушення хоча б одного з них веде до викривлення комунікації і, відповідно, до неможливості досягнення взаємопорозуміння [Хабермас, 2001, с. 115].

Громадська думка є «продуктом», що виробляється внаслідок вільного спілкування членів соціальної спільноти в межах публічної сфери. Це узагальнена думка спільноти стосовно актуальних для неї питань. Громадську думку не слід розглядати як статистичну змінну. Це не є сума індивідуально висловлених ізольованими персонами думок. Натомість вона генерується в результаті тривалої усебічної, такої, що охоплює усі точки зору, раціональні пропозиції та аргументи, публічної комунікації. Точки зору, пропозиції та аргументи відсортовуються і зливаються у більш менш сфокусовані «вузлові» думки, з яких викристалізовується єдина громадська думка. В процесі виробництва громадської думки важливими є широка циркуляція зрозумілих повідомлень, яку забезпечують мас медіа [Habermas, 1998, p. 362].

Для представників європейської критичної теорії ключовими атрибутами громадської думки є легітимність та ефективність. Легітимність, за визначенням Ненсі Фрейзер, означає те, що громадська думка генерується внаслідок відкритої комунікації усіх членів соціальної спільноти; жоден, хто здатен і бажає висловити раціональну пропозицію або аргумент, не може бути виключений з процесу обговорення. Ефективність дослідниця визначає як здатність соціальної спільноти через генерування громадської думки здійснювати тиск на політичні або адміністративні інститути, змушуючи їх приймати ті чи інші рішення, у тому числі такі, що врегульовують відносини в господарській сфері [Transnationalizing, 2014, p. 9].

У рамках територіально обмеженого суспільства модерну соціальною спільнотою вільних і рівних учасників комунікації виступає створена на основі конституції держави нація вільних і рівних громадян. Відповідно, в контексті суспільства модерну громадська думка вважається легітимною, якщо вона виробляється в результаті спілкування усіх представників нації – громадян держави, – які можуть і бажають зробити конструктивний внесок в обговорення того чи іншого суспільно важливого питання. Комунікація опосередковується такими, що не виходять за межі юридично визначених кордонів суспільства, національними мас медіа. Публічна сфера, в якій вона здійснюється, отримує предикат «національна». Власне, саме суспільство модерну також починає характеризуватися як «національне» [Transnationalizing, 2014, p. 11, 13].

Твердження, що практики спілкування здійснюють представники нації, є досить абстрактним. Якщо конкретизувати і визначити типових «національних» учасників громадянської комунікації, то такими є: з одного боку, колективні актори – неурядові та негосподарські добровільні організації, асоціації та рухи, які виникли більш менш спонтанно і які закріплюються в комунікативних структурах національної публічної сфери, а також організовані групи інтересів – так звані лобістські групи, – які створюються і функціонують в негромадянських сферах, але використовують можливості публічної комунікації з метою здійснення впливу на політичну систему; з іншого – індивідуальні актори, що діють поряд з організаціями, асоціаціями та рухами, наприклад, авторитетні вчені, інтелектуали, професіонали тощо [Habermas, 1998, p. 364, 367].

Ефективність громадської думки в рамках суспільства модерну означає здатність представників нації через її генерування тиснути на парламентські комплекси та адміністративні установи національної держави, змушуючи їх приймати і впроваджувати рішення, які виражають волю громадянського суспільства. Серед зазначених рішень окреме місце займають ті, що врегульовують соціальні відносини у сфері національного господарства – хоча громадська думка завжди адресується національній державі і тисне саме на неї, її ефективність також пов'язана із можливістю громадян опосередковано впливати й на його функціонування [Transnationalizing, 2014, p. 11-12].

Коли мова йде про суспільство модерну, питання легітимності та ефективності громадської думки не є проблемними, оскільки існують як конституційні механізми формування та функціонування соціальної спільноти учасників комунікації – нації громадян, – так і механізми, на основі яких ця спільнота може здійснювати вплив на національні державу і господарство. Натомість проблемними вони стають в контексті глобального соціального простору, що оформлюється над національними суспільствами модерну. Виникає запитання: чи можна, і якщо так, то на яких підставах, вважати глобальну громадську думку легітимною та ефективною?

З одного боку, можна говорити про наявність глобальної публічної сфери, оскільки сучасні мас медіа, зокрема Інтернет, виводять комунікативні мережі національних публічних сфер на наднаціональний рівень, з'єднують їх між собою, створюючи єдиний світовий комунікативний простір, дають змогу дискурсам та потокам комунікації вільно циркулювати в ньому і уможливають участь в спілкуванні розпоршених по території усього

світу співрозмовників. Однак з іншого боку, наявність самої лише глобальної публічної сфери є недостатньою.

Необхідно прояснити статус світової соціальної спільноти, члени якої можуть легітимно здійснювати комунікативні практики в межах глобальної публічної сфери і, відповідно, виробляти глобальну громадську думку. Чи існує вона взагалі? Чи існують критерії, на основі яких можна стверджувати, що розпорошені по території земної кулі співрозмовники є сформованою, соціально інтегрованою світовою соціальною спільнотою, а не випадковими дезінтегрованими учасниками? І якщо так, то що ця спільнота собою являє: утворення, на зразок нації, чи щось якісно інше? На основі чого вона створюється? Далі. Яким чином можна вести мову про ефективність глобальної громадської думки, якщо відсутня своєрідна «світова» або «глобальна» держава, яка здатна врегульовувати відносини в глобальному соціальному просторі взагалі і в сфері глобального господарства зокрема, і на яку могла б легітимно чинити тиск світова соціальна спільнота?

Напряму розробки вищезазначених питань, що його пропонує Ненсі Фрейзер, можна охарактеризувати предикатом «еклектичний». Дослідниця сумнівається, що такий феномен, як світова соціальна спільнота, реально існує і скептично ставиться до опцій її створення. Навряд чи є засоби, за допомогою яких можливо соціально інтегрувати мешканців земної кулі в єдине ціле. Натомість Фрейзер пропонує вести мову про наднаціональні соціальні спільноти, що виходять за територіальні кордони суспільств модерну і функціонують паралельно одна одній.

На думку дослідниці, критерієм, на основі якого сукупність людей-представників різних націй може бути згуртована в наднаціональну спільноту, є приналежність співрозмовників до одного й того ж комплексу глобальних структур та інститутів, що впливають на та визначають їх повсякденне життя. Члени такої спільноти об'єднані лише тим, що підпадають під дію цих структур та інститутів. Однак, на думку Фрейзер, це забезпечує достатню для здійснення легітимних комунікативних практик згуртованість. Громадська думка, що виробляється членами сконституційованої таким чином наднаціональної спільноти, як вважає дослідниця, безумовно буде легітимною [Transnationalizing, 2014, p. 30-31].

Оскільки комплексів глобальних структур та інститутів існує декілька, то для кожного з них створюється релевантна наднаціональна спільнота. Останніх, відповідно, також оформлюється деяка кількість. При цьому виходить так, що одна й та сама людина може бути членом більше, ніж

однієї з них. В межах кожної наднаціональної соціальної спільноти генерується своя «наднаціональна громадська думка». Відповідно, таких громадських думок одночасно може вироблятися декілька, і кожна з них буде характеризуватися легітимністю. Простором, де здійснюються практики спілкування, виступає не глобальна публічна сфера, але «наднаціональні публічні сфери», комунікативні мережі яких можуть як перетинатися між собою, так і простягатися паралельно одна одній. Отже, Ненсі Фрейзер переконана, що множинний конструкт «наднаціональні соціальні спільноти», дає змогу вирішити питання легітимності громадської думки в межах глобального соціального простору [Transnationalizing, 2014, p. 31-32].

Щодо питання ефективності, то тут ситуація також є досить розмитою. Фрейзер стверджує, що вироблені в середовищі наднаціональних соціальних спільнот «громадські думки» повинні тиснути на наднаціональні установи, які характеризуються адміністративною владою, достатньою для врегулювання соціальних відносин в тих чи інших глобальних сферах дії. Прикладом таких для дослідниці слугують наддержавні інститути, установи та організації Європейського Союзу, які здатні встановлювати «правила гри» у сферах дії, що виходять за межі національних суспільств. Ненсі Фрейзер говорить про необхідність створення подібних наднаціональних адміністративних установ, якщо вони відсутні [Transnationalizing, 2014, p.33].

Ульріх Бек розробляє «космополітичний» напрям. На відміну від Фрейзер, Бек вважає, що світова соціальна спільнота не лише може бути сконституційована, вона вже реально існує. Її статус вчений окреслює в контексті своєї соціологічної теорії ризику. Якщо зупинитися на вихідному понятті теорії – понятті ризику, – то в найзагальнішому сенсі Бек визначає його як передчуття катастрофи. Ризик вимальовує такий стан справ, який поки що не існує. Він є катастрофа, яка ще не відбулася, але яка може відбутися у майбутньому і як така загрожує нам сьогодні. Ризику бракує просторової та часової конкретики: невідомо коли і де може статися катастрофа. Однак, її передчуття підштовхує до прийняття рішень та запобіжних заходів вже сьогодні [Beck, 2011, p. 9, 11].

Найактуальнішими ризиками, на думку Бека, є ті, які пов'язані із глобальною екологічною кризою. Інші на їх фоні відходять на другий план. Перед загрозою світової екологічної катастрофи усі люди, незалежно від класової позиції, статусу, раси, релігійних поглядів, національної ідентичності тощо, а також незалежно від минулої історії і без

гарантій спільного майбутнього, чи не вперше в історії згуртовуються в єдину глобальну соціальну спільноту, сенсом існування якої стає порятунок навколишнього середовища. Ульріх Бек називає її «світовою спільнотою ризику». Вона, на думку вченого, характеризується міцною соціальною солідарністю [Beck, 2011, p. 12, 97].

Таким чином, ризики світової екологічної катастрофи, виступають, як вважає Бек, фактором згуртування людей в єдину глобальну соціальну спільноту. Комунікативні мережі глобальної публічної сфери стають місцем, де члени світової спільноти ризику отримують можливість реалізовувати практики спілкування, спрямовані на тематизацію, обговорення та на пошуки шляхів вирішення проблем, пов'язаних із екологічними загрозами. Внаслідок раціональної комунікації відбувається генерування легітимної глобальної громадської думки, яка, щоправда, обмежена досить вузьким колом тем збереження навколишнього середовища.

Цікавими є міркування Ульріха Бека стосовно колективних акторів, які стають членами світової спільноти ризику. Вчений традиційно говорить про глобальні неурядові організації, як то «RobinWood», «Greenpeace», «AmnestyInternational», «TerredesHommes» тощо. Але окрім них колективним актором Бек називає космополітичну державу. Згідно з вченим, це є держава, яка у вирішенні своїх внутрішніх проблем відходить від принципів «національної ортодоксії» і приймає перспективу транснаціональної кооперації. Намагаючись запобігти екологічним загрозам, вона використовує не лише інституціональні можливості національного уряду, але й орієнтується на кооперацію з глобальними неурядовими організаціями, а також з урядами інших держав. Космополітична держава і глобальні неурядові організації створюють «альянси» з метою покращення управління процесами, що відбуваються на світовому рівні [Beck, 2011, p. 103-104].

Які варіанти вирішення питання ефективності глобальної громадської думки бачить Ульріх Бек? Оскільки загрози екологічної катастрофи спричинюються діяльністю акторів глобального господарства, світова спільнота ризику, за умови відсутності глобального державного утворення, має тиснути безпосередньо на них з метою змусити їх відповідально ставитися до збереження навколишнього середовища. Тиск здійснюється опосередковано, через здатність глобальної громадської думки мобілізувати рух споживачів, учасники якого здатні свідомо відмовитися купувати товар або послугу, наприклад, тогочасного транснаціонального підприємства, яке своєю діяльністю продукує екологічні ризики. Проти

бойкоту споживачів у акторів глобального господарства немає контрстратегії. Навіть найбільш потужні світові концерни не можуть насильно змусити їх купувати свою продукцію [Бек, 2007, с. 25-26].

Мобілізація руху споживачів є тривалим процесом, що протікає в комунікативних мережах глобальної публічної сфери. Вона потребує вільного та вичерпного обговорення членами світової спільноти ризику діяльності акторів глобального господарства, які продукують екологічні загрози, і узгодження та координації подальших колективних дій щодо них. Подібна стратегія тиску, як вважає Бек, є досить ефективною. Як приклад, вчений наводить випадок з нафтогазовою компанією «Shell», що стався у 1995 році. Наміри компанії затопити відпрацьовану нафтовидобувну платформу в Атлантичному океані замість транспортувати її на материк для безпечної утилізації, збурили світову спільноту ризику. Глобальна громадська думка, вироблена нею, засудила компанію як забруднювача океанічної екосистеми і спричинила поширення світового споживацького бойкоту її продукції. В результаті керівництвом «Shell» було прийняте рішення утилізувати платформу суттєво дорожчим, але нешкідливим для навколишнього середовища способом [Beck, 2011, p. 96].

Юрген Габермас розробляє «конструктивістський» напрям. Для вченого варіанти, що їх пропонують Ненсі Фрейзер та Ульріх Бек, є занадто «м'якими» для вирішення питань легітимності та ефективності глобальної громадської думки. Потрібне щось більш дієве. Габермас розглядає міжнародне право як засіб, за допомогою якого дійсно можна вирішити зазначені питання, і важливість якого прогледіли двоє попередніх соціологів. Вчений говорить про необхідність конституціоналізації міжнародного права, що дасть змогу створити досить «жорстку» світову юридичну систему. Вінцем її оформлення повинно стати прийняття світової конституції. Остання має бути імплементована національними державами, після чого вона отримує пріоритет над національним правом. Держави добровільно підкорюються їй, хоча і не втрачають свій суверенітет, оскільки їх конституції продовжують діяти паралельно із світовою [Habermas, 2014, p. 7-8].

Прийняття світової конституції тягне за собою два важливі наслідки. По-перше, вона стає засобом створення світової соціальної спільноти. Як національна конституція формує локальну соціальну спільноту – націю громадян, – представники якої отримують право брати участь в процесах виробництва національної громадської думки, так само прийняття світової конституції, за задумом Габермаса, легально створить єдину світову

соціальну спільноту, що буде характеризуватися чітко визначеним правовим статусом. Її члени, шляхом спілкування в комунікативних мережах глобальної публічної сфери, зможуть на правових засадах генерувати легітимну глобальну громадську думку. При цьому вони не втрачають своєї національної приналежності, натомість разом з нею набувають ще однієї додаткової ознаки, яку Клаус Едер позначив терміном «постнаціональна ідентичність людей різних національностей» [Eder, 2014, p. 229].

По-друге, прийняття світової конституції створює правові підстави і відкриває шлях до формування глобального державного утворення. Потреба в його створенні для Габермаса очевидна. Особливістю глобального державного утворення має стати та, що з одного боку, воно, у відповідності із світовою конституцією, отримує право і механізми врегулювання ряду соціальних відносин в межах глобального простору, але з іншого – не характеризується монополією на застосування насилля. Контроль над засобами насилля залишається в руках національних держав. Однак, вони, у свою чергу, не застосовують його на власний розсуд, але – у чіткій відповідності із нормами світової конституції і тільки після політичних рішень «глобальної держави». Габермас називає базові питання, які потрапляють до сфери компетенції «глобальної держави»: врегулювання функціонування глобального господарства і, зокрема, світових фінансових ринків; інституціоналізація та дотримання прав людини; збереження навколишнього середовища; та підтримання миру [Habermas, 2012, p. 58-60].

«Законодавчим» органом глобального державного утворення, за задумом Габермаса, має стати світовий парламент. В його межах проводяться дебати стосовно тих чи інших глобальних проблем і приймаються політичні рішення щодо їх врегулювання. Між світовим парламентом і світовою соціальною спільнотою повинен існувати зворотній зв'язок. Він забезпечується, по-перше, на основі процедури всесвітніх виборів, а по-друге, – генеруванням глобальної громадської думки. За її посередництвом члени світової соціальної спільноти отримують змогу здійснювати тиск на світовий парламент з вимогою прийняття рішень, необхідних для вирішення актуальних глобальних проблем. Габермас вважає, що глобальна громадська думка має час від часу вимірюватися, а делегати світового парламенту зобов'язані на неї реагувати [Habermas, 2012, p. 61-63].

«Виконавчим» органом глобального державного утворення Габермас бачить реформовану Раду Безпеки ООН. Вона впроваджує в дію рішення, прийняті світовим парламентом, і, якщо виникає така необхідність, може

використати засоби насилля, контроль над якими зберігають за собою національні держави. Застосування насилля здійснюється у відповідності з нормами світової конституції. На думку вченого, воно може набути форми легальних інтервенцій, наприклад, у разі порушення прав людини. Юрген Габермас таким чином у своїх міркуваннях стосовно світової соціальної спільноти та глобального державного утворення продовжує європейську філософську просвітницьку традицію і прагне реанімувати Кантівський проект «вічного миру» [Habermas, 2012, p. 61].

Підсумовуючи, можна зазначити деякі спільні для усіх трьох напрямів особливості осмислення глобальної громадської думки зокрема і глобального громадянського суспільства взагалі. Найперше доречно зупинитися на характерному для європейської критичної теорії розрізненні між тим, що є, й тим, що має бути: і Ненсі Фрейзер, і Ульріх Бек, і Юрген Габермас міркують про нормативно бажаний стан справ, який поки що не існує, але який повинен бути створений у майбутньому. Світова соціальна спільнота концептуалізується як така, що має бути сконституційована, а на даний момент вона характеризується сумнівним статусом; світове державне утворення поки що не існує, але має бути створене свідомим зусиллям волі. Відповідно, одна з площин теоретичних розробок вчених пов'язана з міркуваннями про те, як ситуація повинна розвиватися у відповідності з ідеєю «проекту модерну». Теоретизування представників європейської критичної теорії місцями скоріше нагадує таке собі «резонерство» освічених еліт та інтелектуалів, ніж наукове дослідження [Beck, 2013, p. 76]. Насамкінець, в основу розбудови як світової соціальної спільноти, так і наднаціонального державного утворення апріорі покладаються структури та інститути, що притаманні Європейському Союзу. Відтак, глобальне громадянське суспільство зображується представниками європейської критичної теорії як логічне продовження або наступний щабель розвитку ЄС.

Джерела:

Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика; [пер. с нем. А. Б. Григорьева и В. Д. Седельника]. – Москва : Прогресс-Традиция, Издательский дом «Территория будущего», 2007.

Глобалізація в соціологічному вимірі / [під ред. В. Степаненка та В.

Бурлачука]. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2011.

Habermas J. Вовлечение другого. Очерки политической теории; [пер. с нем. Ю.С.Медведева]. – Санкт-Петербург : Наука, 2001.

Beck U. German Europe; [translated from German by Rodney Livingstone]. – Cambridge : Polity Press, 2013.

Beck U. World at Risk; [translated from German by Ciaran Cronin]. – Cambridge : Polity Press, 2011.

Eder K. The EU in search of its people: the birth of a society out of the crisis of Europe // *European Journal of Social Theory*. – 2014. – Vol. 17(3).

Habermas J. Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy; [translated from German by William Rehg]. – Cambridge : The MIT Press, 1998.

Habermas J. Plea for a constitutionalization of international law // *Philosophy & Social Criticism*. – 2014. – Vol. 40, no. 1.

Habermas J. The crisis of the European Union: a response; [translated from German by Ciaran Cronin]. – Cambridge : Polity Press, 2012.

Transnationalizing the Public Sphere / [Nancy Fraser et al.] ; edited by Kate Nash. – Cambridge : Polity Press, 2014.

M. Bulatevych. Ways of Elaboration of Legitimacy and Efficacy of the Global Public Opinion Questions by Representatives of European Critical Theory.

The article deals with actual for European critical theory investigations of the global public opinion. In the article definitions of legitimacy and efficacy of public opinion concepts are given and questions of legitimacy and efficacy of the global public opinion are formulated. There has been defined three ways of elaboration of mentioned questions within European critical theory. Each way has been characterized in general features.

Keywords: *global public opinion, legitimacy and efficacy of the global public opinion, world social community, global public sphere, supranational state formation.*